

Suitsutusharts- ja kannabislöytö Jahven pyhäköstä Juudan Aradissa

JOHDANTO

Toukokuussa 2020 israelilaiset tutkijat Eran Arie, Baruch Rosen ja Dvory Namdar julkaisivat *Tel Aviv* -nimisessä tieteellisessä arkeologisessa aikakausjulkaisussa artikkelin, joka käsittelee kahden pienen rautakautisen alttarin päällä säilyneiden karstojen kemiallisia analyysejä.¹ Nämä alttarit löydettiin pyhäköstä Israelin Aradissa jo 1960-luvulla tehtyjen arkeologisten kaivausten yhteydessä. Pyhäkköä on pidetty Jahven temppelinä,² jossa on mahdollisesti palvottu myös jumalatar Aseraa. Vastaavia pieniä alttareita on löydetty jonkin verran eteläisestä Levantista. Pienen koon vuoksi tutkijat ovat pitäneet niitä yleensä suitsutusalttareina, mutta on myös esitetty, että niiden päällä olisi uhrattu esimerkiksi pieniä eläimiä, eläinten osia tai viljaa.³ Aradin alttareilla hyvin säilynyt palanut karsta tarjosi mahdollisuuden selvittää kemiallisten analyyssien avulla, mitä niiden päällä on poltettu. Toisen alttarin päältä löytyi sitä, mitä tutkijat odottivat – suitsutushartsin jäänteitä. Toisen alttarin karsta tuotti kuitenkin yllätyksen: sen päällä oli poltettu kannabiksen kukintoja. Huumaavien aineiden käyttöä rituaaleissa on osattu arvella muinaisten tekstien pohjalta, mutta tämä on ensimmäinen arkeologinen

löytö eteläisestä Levantista, jossa kannabiskasvin jäänteitä on löydetty kultillisesta kontekstista.

Aradin linnoituksen ja sieltä löydetyn pyhäkön tulkintaan liittyy monia haasteita. Vaikka kaivaukset suoritettiin jo 1960-luvulla, ei niiden loppuraporttia ole ikinä julkaistu. Ze'ev Herzog työryhmineen tutki kaivausmuistiinpanot, kenttäraportit ja löydöt, jonka jälkeen hän julkaisi 2000-luvun alkupuolella uudet perusteelliset analyyssit sekä Aradin linnoituksesta että pyhäköstä.⁴ Arie, Rosen ja Namdar seuraavat Herzogin tulkintoja pyhäköstä, mutta he eivät ota julkaisussaan varsinaisesti kantaa siihen, kenelle Aradin alttareilla uhrattiin.

Tämän artikkelin aluksi selvitämme, mitä löytöpaikasta, alttareista ja niillä poltetuista aineista tiedetään. Sen jälkeen tavoitteenamme on tutkia sitä laajempaa uskonnonhistoriallista kontekstia, johon nämä suitsutusalttarit ja niiden karstasta tehdyt analyyssit kytkeytyvät. Lisäksi arviomme nyt tehtyjen analyyssien merkitystä muinais-israelilaisen kultin tutkimukselle käyttäen apuna Egyptistä ja muualta muinaisesta Lähi-idästä tehtyjä löytöjä ja tekstiaineistoja, jotka liittyvät jumalille tarjottuihin suitsutusuhreihin. Aradin löydöt ovat ainutlaatuisia ja vahvistavat useita

oletuksia, joita päihdyttävien kasvien käytöstä on esitetty. Ne liittyvät myös laajempaan keskusteluun suitsuttamisesta rituaalisissa yhteyksissä muinaisessa Levantissa. Lopuksi kysymme, voidaanko Aradista tehtyjen löytöjen perusteella tietää, kenelle Aradin alttareilla uhrattiin.

ARADIN LINNOITUS JA PYHÄKKÖ

Muinainen Arad (Tel Arad) sijaitsee eteläisessä Israelissa, Negevin autiomaassa noin 40 kilometriä itään Beerseban (Be'er Sheva) kaupungista ja 8 kilometriä länteen nykyisestä Aradin kaupungista. Aradissa sijaitsi pieni sotilasvaruskuntana toiminut linnoitus 800-luvulta 500-luvun alkuun eaa.⁵ Pienestä koostaan huolimatta sillä oli strategista merkitystä Juudan, Vanhasta testamentista tunnetun eteläisen valtakunnan, etelärajan puolustuksessa. Aradista on löytynyt yhteensä yli kaksisataa ostrakonia eli ruukunsirpaleelle kirjoitettua tekstiä. Noin puolet niistä on kirjoitettu hepreaksi, yksi egyptiläisellä hieraattisella kirjoituksella ja loput arameaksi. Valtaosa niistä ajoittuu linnoituksen loppuvaiheisiin 500-luvun alkuun eaa. Ostrakonien pohjalta tiedetään, että linnoitus oli Juudan joukkojen hallussa ja osa kuningaskunnan puolustusjärjestelmää.⁶ Teksteistä ei kuitenkaan ole löytynyt tietoa linnoituksen pyhäkössä harjoitetun kultin sisällöstä tai siellä palvottujen jumaluuksien nimistä.

Aradin linnoituksessa tehtiin arkeologisia kaivauksia vuosina 1962–1967 Yohanan Aharonin johdolla.⁷ Pyhäkkö löytyi toisena kaivausvuonna (1963), jolloin tutkimusryhmä kaivoi esiin pyhäkön salin ja siinä olevan syvennyksen. Pyhäkköä kaivettiin vielä kaksi vuotta, vuoteen 1965 saakka. Aradin pyhäkön tulkinnan suurena haasteena on se, ettei kaivauksesta julkaistu loppuraporttia, jossa rakenteista ja löydöistä saatu tieto olisi koottu yksityiskohtaisesti yhteen. Aharonin tulkinta löydöistä tulee hyvin ilmi hänen julkaisemistaan kenttära-

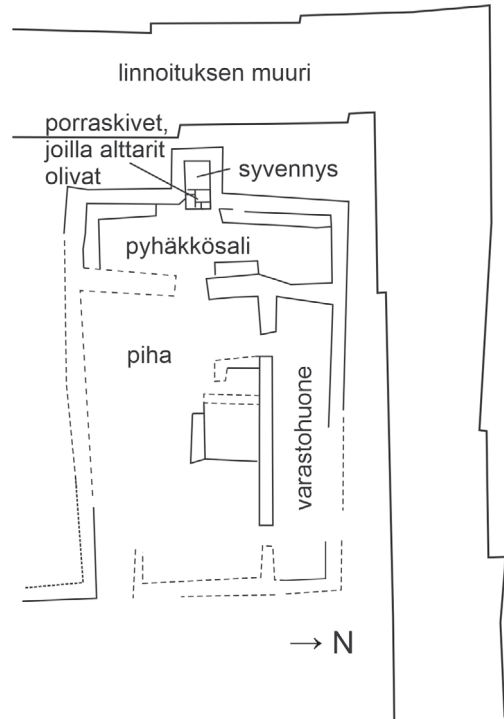
porteista eli esijulkaisuista.⁸ Ne ovat kuitenkin suppeita. Erityisen haastavia kysymyksiä ovat, kuinka pitkään pyhäkkö oli käytössä sekä kuinka monta kertaa se tuhoutui ja rakennettiin uudelleen. Aharoni arvioi, että linnoituksen pyhäkkö sijaitsi samalla paikalla linnoituksen luoteiskulmassa 900-luvulta aina 600-luvulle eaa. (stratumit eli kerrostumat XI–VII).⁹ Hänen tulkintaansa on kuitenkin kritisoitu. Herzog tutki löytömateriaalin uudestaan ja esitti, että pyhäkkö oli käytössä kahdessa vaiheessa

- 1 Arie et al. 2020. Aihe nousi artikkelin julkaisun seurauksena otsikoihin ympäri maailmaa. Ks. suomeksi esim. Töyräänvuori & Valkama 2020.
- 2 Aharoni 1967, 248; 1968, 25–26.
- 3 Zevit 2001, 310; Arie et al. 2020, 21.
- 4 Herzog tutki Heparalaisen yliopiston hankkeena löydöt ja Aharonin muistiinpanot uudestaan ja julkaisi pyhäkön analyysin 2001 sekä laajan raportin 2002. Muusta tutkimuksesta ks. Arie et al. 2020, 6.
- 5 Aradin linnoituksessa on kuusi eri kerrostumaa (stratumit XI–VI). Alueelta tunnetaan myös laaja varhaispronssikautinen asutus, linnoituksen paikalla ollut kylä (stratum XII), persialaisajan löytöjä (stratum V), hellenistinen linnoitustorni (stratum IV), roomalaisaikainen linnoitus (stratum III) sekä islamilaiselle ajalle ajoitettu rakennus (stratum II). Aharoni 1967. Herzog tarkensi kerrostumien tulkintaa 2002.
- 6 Aharoni 1968, 9–18; Valkama 2014a, 79–81.
- 7 Ruth Amiran johti Aradin laajan varhaispronssikautisen asutuksen ja Aharoni rautakauden linnoituksen kaivauksia. Kaivaus oli Jerusalemin Heparalaisen yliopiston, Israelin muinaismuistoviraston ja Israel Exploration Societyn yhteishanke (Aharoni 1967, 233). Mukana oli myös ulkomaalaisia yliopistoja (Herzog 2002, 4).
- 8 Aharoni & Amiran 1964; Aharoni 1964, 1965, 1967, 1968.
- 9 Aharoni esittää, että ennen pyhäkköä sen paikalla olisi ollut (kerrostumassa XII) avoin kulttipaikka linnoitusta edeltävän kylän korkeimmalla kohdalla. Aharoni 1968, 19–21.

700-luvun alkupuolella eli sitä olisi muokattu kerran uudelleen noin vuosien 760/750 ja 715 eaa. välisenä aikana (stratumit X ja IX). Herzog tulkitsee, että temppeliä ei tuhottu, vaan se tarkoituksella peitettiin juuri ennen kerrostuman IX linnoituksen tuhoutumista, joka tapahtui 700-luvun lopussa.¹⁰

Aradin linnoituksesta löydetty pyhäkkö herätti paljon huomiota jo löytöaikanaan. Sitä on pidetty todisteena siitä, että Juudan jumalalle Jahvelle rakennettiin pyhäkköjä myös muualle kuin Jerusalemiin, toisin kuin Vanhassa testamentissa määrätään.¹¹ Aradin pyhäkön lisäksi Tel Motzasta ja Lakisista on löydetty pyhäköiksi määriteltyjä rakenteita, ja kulttiin liittyviä löytöjä on tehty myös muualta Juudan kuningaskunnan alueelta.¹² Aradin pyhäkön rakenteessa on pyritty näkemään yhtäläisyyksiä Ensimmäisen kuninkaiden kirjan luvun 6 kerrontaan Jerusalemin temppelistä,¹³ jonka rakenne kuvataan kolmeosaisena. Siihen kuului mahdollisesti pylväshalli eli eteisosa, ”pyhä” eli temppelisali tai -huone (*hēkal*) sekä ”kaikkeinpyhin” eli kammio (*debir*), jossa jumalan patsas tai muut symbolit sijaitsivat. Lisäksi temppeliin kuului piha, jossa oli uhrialtari (ks. kartta 1).¹⁴

Aradin pyhäkkö on melko pieni, minkä vuoksi olisi suurellista käyttää siitä sanaa temppeli.¹⁵ Se on mitoiltaan noin 12 x 18 metriä ja koostuu aidatusta pihasta, varastohuoneista sekä varsinaisesta pääsalista (ks. kartta 1). Pihan pohjoisreunalla on luonnonkivistä ja savilaastista rakennettu alttari uhraamista varten.¹⁶ Kooltaan alttari on 2,2 m x 2,4 m ja korkeudeltaan noin 1,5 m. Altтарin lisäksi pihalla oli jonkinlainen installaatio, vesiallas (Aharonin mukaan; vrt. 1. Kun. 7:23–26) tai viljasäiliö (Herzogin mukaan). Pyhäkön pääsali, ”pyhin”, on 10,5 metriä leveä huone, jonka syvyys oli 2,7 metristä 3,1 metriin. Salin etelä- ja länsireunalla on kiinteät kiviset penkit. Sen pitkällä länsiseinällä, sisäänkäyntiä vastapäätä, on 1,8 x 1,1 metrin kokoinen syven-

Kartta 1. Aradin temppelin pohjapiirros. Piirros: Kirsi Valkama. Lähde: Herzog 2002, 28.

nys, ”kaikkeinpyhin”, jolle nousee kaksi porrasta. Syvennyksen lattiatasoa jouduttiin ilmeisesti korottamaan kerrostuman IX aikana, koska pääsalin lattiataso oli 40 cm korkeammalla kuin kerrostumassa X. Tässä yhteydessä syvennyksen luoteisnurkassa 70 x 70 cm kokoinen alue nostettiin 30 cm muuta lattiaa korkeammalle. Varhaisempi kerrostuman X lattia kattaa siis koko syvennyksen ja kerrostuman IX koroke vain osan syvennystä (ks. kuva 1).¹⁷

10 Herzog 2001, 167–169; 2002, 59–62; 2010, 173–175.

11 Juudan ulkopuolisista Jahven tempeleistä tunnetuin esimerkki on eteläisen Egyptin Elefantinissa persialaisajalla sijainnut Jahven temppeli. Samoihin aikoihin ajoittuu myös Gerizimin temppeli Jahvelle nykyisen Nabluksen kaupungin tuntumassa. De Hemmer Gudme 2018, 8; Siljanen 2020, 193–196.

Kuva 1. Pyhäkön syvennys on rekonstruoitu Aradin linnoitukseen. Edessä on kaksi alttaria ja takana masseba, joka varhaisemmassa rekonstruktiossa oli vasemmassa nurkassa ja jonka paikalla oli pienempi masseba. Alkuperäiset esineet ja portaat ovat esillä Israel-museon arkeologisessa näyttelyssä Jerusalemissa aseteltuna niin, että masseba on syvennyksen vasemmassa takanurkassa. Kuva: Kirsi Valkama.

- 12 Tel Motzasta (Mosa) löydettiin 2012 mahdollinen pyhäkkö (Kisilewitz 2013; 2014) ja Lakisista on löydetty pronssikautisen temppelin lisäksi vuonna 2016 rautakaudelle ajoitettu porttipyhättö, josta kuitenkin puuttuu tempeleille ominainen ”kaikkeinpyhin”. Ganor & Kreimerman 2019; Kleiman 2020.
- 13 Aharoni (1968, 21–26) vertaa Aradin pyhäkköä Jerusalemin temppeliin. Aharoni huomioi erityisesti itä-länsi suuntaan rakentamisen, koska länsipäässä sijainnut ”kaikkeinpyhin” mainitaan myös Raamatussa, mutta tunnetaan vain harvoista arkeologisista kohteista (poikkeuksena esim. Tell Tayinat Syyriassa). Aharoni 1968, 21.
- 14 Aharoni 1968, 21–22. Pyhäkkö tai temppeli nähtiin jumaluuden asuinpaikkana, jossa taivaallinen ja maallinen todellisuus kohtasivat. Piha-alue alttareineen oli tarkoitettu ihmisille, mutta sisätilat jumaluuksille ja niissä kävi lähinnä papisto. Syyria-Palestiinan alueen tempeleistä laajemmin ks. esim. Hundley 2013, 105–129.
- 15 Koko ei tosin välttämättä ole temppelin määrittelyn olennaisin komponentti. Zwickel määrittelee erilaisia kulttirakennuksia, mukaan lukien temppelin, kappelin, sivupyhätön, kulttipaikan ja yksityisen kulttitilan. Zwickelin (1994, 9–10) mukaan temppelin erottaa muista kulttirakennuksista neljä kriteeriä: arkkitehtuuri, installaatiot, pienesineet ja palvonnan jatkuvuus. Tämän määrittelyn mukaan Aradin pyhäkkö voitaisiin hyvinkin tulkita temppeliksi. Ks. muista määrittelmistä esim. Edrey 2018.
- 16 Herzog 2001, 164, 167. Ks. yksityiskohtainen kuvaus pyhäkön rakenteista Herzog 2002, 52–65. Aharoni huomauttaa rakennusaineiden seuraavan Pentateukin määräyksiä, esim. Exod. 20:25. Aharoni 1968, 19.
- 17 Herzog 2001, 164–167; 2002, 56–61; Arie et al. 2020, 6–7. Herzog (2001, 165) tulkitsee syvennyksen etureunan oikeassa reunassa olevan kolon saranakuopaksi ja arvelee, että syvennyksen olisi voinut sulkea ovella. Aharoni toteaa, että pyhäkön alueelta löydettiin hyvin vähän esineitä. Hajonnut, keraaminen suitsutusastia löytyi alttarin viereisestä varastohuoneesta (kerrostuma X). Hiipivää leijonaa esittävä pronssifiguuri ja muutama keramiikkakulho, joista kahdessa on kirjaimet *qof* ja *kaf*, löytyivät alttarin luota (kerrostuma IX). Lisäksi löytyi kaksi kivilaattaa. Aharoni 1968, 20–21; Herzog 2002, 58. Herzog (2002, 56) huomauttaa, että myöhemmät rakenteet olivat tuhonneet pyhäkön pääsalin lattian lähes kokonaan, mikä selittää sieltä tehtyjen löytöjen pienen määrän.

Kerrostuman IX yhteydestä syvennyksen korokkeen vasemmalta eli eteläpuolelta löytyi masseba eli pystykivi. Muinaisen Israelin uskonnossa palvontapaikoille pystytettiin ilmeisesti jumalia edustaneita masseboita.¹⁸ Aradin pyhäkön masseba on 90 cm korkea ja sen yläpää on pyörästetty. Se on hyvin viimeistelty ja sen pinnassa oli löydetty punaista maalia.¹⁹ Se oli ilmeisesti kaadettu tarkoituksella. Kerrostuman IX korokkeen edestä löytyi kaatuneena toinen pienempi piikivinen kivilohkare. Korokkeen takareunasta löytyi kolmas pystykivi. Se on mahdollisesti ollut kerrostuman X masseba, joka uudelleenkäytettiin rakennuskivenä. Tutkimuksissa on viittauksia yhdestä kolmeen massebaan riippuen siitä, kuinka näitä kolmea pystykiveä on tulkittu. Koska massebojen määrä liittyy myös siihen kysymykseen, kuinka monta jumalaa temppelissä palvottiin, käsittelemme niitä myöhemmin yksityiskohtaisemmin.

Tässä artikkelissa mielenkiinnon kohteena olevat alttarit löydettiin syvennyksen ylemmältä portaalta, jolle ne oli aseteltu samansuuntaisesti kyljelleen ilmeisen tarkoituksella niin, että suurempi alttari oli portaan oikeassa reunassa ja pienempi vasemmalla. Niiden pinnalta löytyi laastia. Portaita tutkittaessa niiden vasemmasta reunasta löytyi paikka suuremmalle alttarille ja oikeasta pienemmälle.²⁰ Tutkijat uskovat, että ne olivat käytössä samanaikaisesti ja myös poistettiin käytöstä yhtä aikaa. Alttarit ovat keskenään samanmallisia, mutta eri kokoisia. Suurempi on 52 cm korkea ja yläosastaan 29,7 x 29,7 cm leveä, kun taas pienempi on 40 cm korkea ja yläosastaan 20 x 21 cm leveä.²¹ Vastaavia pieniä kalkkikivialttareita, vaikkei täysin identtisiä, on löydetty eteläisestä Levantista noin viisikymmentä.²² Molempien alttareiden yläpinnalla oli löydetty näkyvissä palanutta karstaa.

ARADIN PYHÄKÖN ALTTAREILTA LÖYDETYT AINEOSAT

Aharoni lähetti alttarien karstasta näytteen analysoitavaksi jo 1960-luvulla. Näytteessä oli havaittu vain jäänteitä eläinrasvasta, mikä synnytti tulkinnan, että alttarilla olisi uhrattu eläinten osia tai pieniä eläimiä.²³ Kohua herättäneessä artikkelissaan Arie, Rosen ja Namdar julkaisivat alttareilta löydetyn karstan orgaanisista aineosista tehdyn uuden tutkimuksen tulokset eli tietoa aineista, joita alttareilla on poltettu. He esittelevät näytteenottoperiaatteet ja kemialliset analyysit, joita näytteille suoritettiin itsenäisesti kahdessa eri laboratoriossa.²⁴ Analyysien tuloksena selvisi, että Aradin suuremman alttarin pinnalla oli jälkiä eläinrasvasta ja olibaanihartsista, joka on peräisin temppeliolibaanipuun (*Boswellia sacra*) pihkasta. Ainetta kutsutaan myös frankinsenssiksi.²⁵ Suurin osa tohtorinpuukasvien heimoon kuuluvista olibaanipuista kasvaa Etelä-Arabiassa ja Itä-Afrikassa, ja muinaisina aikoina suitsukkeita pidettiin kalliina tuontituotteena.²⁶ Suitsukepihkasta ei ole aiemmin löydetty orgaanisia jälkiä Juudan alueelta rautakaudelta, joten uusi tutkimus vahvistaa uskonnonhistorioitsijoiden keskuudessa laajalle levinneen oletuksen, että suitsukkeita käytettiin muinaisina aikoina uskonnollisten rituaalien yhteydessä myös Juudassa. Olibaanihartsin kauppareitti kulki Omanista ja Jemenistä pohjoiseen useampaa reittiä, joten sitä on ollut saatavissa myös eteläisessä Juudassa.²⁷ Exoduksen tekstissä (30:34) ei mainita eläinten rasvaa suitsukkeiden valmistusaineiden joukossa. Olibaanihartsi kuitenkin muodostaa tuoksuvaan savunsa noin 260 asteen lämpötilassa, joka saadaan polttamalla sitä yhdessä eläinrasvan kanssa.²⁸ Olibaanihartsin kevyesti huumaavista ominaisuuksista on joitain tutkimuksia.²⁹

Pienemmän alttarin päältä löytyneen karstan analyysi puolestaan osoitti, että alttarin

päällä oli poltettu sekoitusta, joka koostui eläinlannasta ja kannabiksesta (*Cannabis sativa*).³⁰ Löydetyssä materiaalissa oli jäänteitä kannabiksen päihdyttävistä kemiallisista yhdisteistä, THC:stä (tetrahydrokannabinoli) ja CBN:stä (kannabinoli) sekä kipua lievittävästä CBD:stä (kannabidoli).³¹ Eläinlantaa käytettiin tavallisesti polttoaineena autiomaassa, jossa puuta on vähän, ja sen lämpöarvo riitti kannabiskukintojen polttamiseen. Arien, Rosenin ja Namdarin artikkelin mukaan kannabiksen savu kehittyi 150 asteessa ja tämä sopii hyvin siihen lämmöntuotantoon, joka tapahtuu lantaa poltettaessa.³² Tällainen matalalla lämpötilalla palaminen myös polttaa orgaanisen aineen hitaasti, mikä voi edesauttaa isomman joukon päihtymistä. Koska tutkimuksen mukaan alueelta ei löytynyt kasvin siitepölyä, oli kannabis tutkijaryhmän mukaan tuontitavaraa ja se olisi tuotu Aradiin kuivattuna kannabishartsina eli hasiksena.³³

Tämä ei kuitenkaan ole ensimmäinen kerta, kun Israel-Palestiinan alueen arkeologisissa tutkimuksissa on löydetty kannabista. Vuonna 1993 Joe Ziasin johtama tutkimusryhmä julkaisi tekemänsä kemialliset analyysit Beit-Shemehistä 14-vuotiaan naisen luurangon yhteydestä haudasta löytyneistä orgaanisista jäänteistä, jotka analysoitiin kannabisjäänteiksi. Tutkijoiden mukaan kannabista oli poltettu astiassa helpottamaan vaikeaa synnytystä, johon nuori nainen oli myös mitä ilmeisimmin kuollut. Hautauksen yhteydestä löytyi kolme pronssikolikkoa, jotka ajoittavat sen 300-luvulle jaa.³⁴ Kannabis on siis todistetusti ollut lääkekäytössä alueella jo varhain. Arien, Rosenin ja Namdarin tutkimuksessa sen on kuitenkin ensimmäistä kertaa osoitettu olleen kultillisessa käytössä Juudan alueella jo rautakaudella.

Kannabista lienee käytetty Aradin pyhäkössä joko uhrilahjana tai siksi, että uhrausrituaalien osanottajat halusivat huumaantua

- 18 Bloch-Smith (2007, 32) määrittelee masseban pystykiveksi, (1) jonka korkeus on suurempi kuin leveys, (2) jossa ei ole selviä muiden esineiden piirteitä (esim. jauhinkivi tai rakennuskivi) ja (3) jonka löytökonteksti sopii esineen kultilliseen luonteeseen. Bloch-Smith päätyy siihen, että seitsemän löytöpaikan masseboja voidaan pitää todennäköisinä ja ainoastaan Aradin pyhäkön masseba on kriteeristön pohjalta varmasti masseba. Bloch-Smith 2007, 36–37. Masseboita pystytettiin temppelihin ja pyhäköihin Israel-Palestiinan alueella jo pronssikaudella, joten kyseessä ei ole muinaisen israelilaisen uskonnon innovaatio. Ks. esim. Susnow, Bechar & Yasur-Landau 2020, 128.
- 19 Aharoni 1967, 248; 1968, 19; Arie et al. 2020, 7.
- 20 Aharoni 1967, 247.
- 21 Herzog 2002, 64; Arie et al. 2020, 7–8.
- 22 Malliltaan täysin samanlaisia alttareita, joissa on yläreunassa syvennys, ei juuri tunnetta. Pieniä kalkkikivialttareita, joissa on usein sarvi jokaisessa kulmassa, on löydetty eteläisestä Levantista esim. seuraavista paikoista: Lakis, Sikem, Geser, Kedesh, Megiddo ja Dan. Zevit 2001, 306–314. Ks. kirjallisuutta Arie et al. 2020, 21.
- 23 Itse analyysiä ei ikinä julkaistu ja Aharoni mainitsee sen vain lyhyesti. Aharoni 1967, 247 viite 29; 1968, 19. Tähän havaintoon on tutkimuksessa viitattu melko vähän. Arie et al. 2020, 8–9.
- 24 Arie et al. 2020, 9–11.
- 25 Hasegawa et al. 2012; Duke 2017, 62.
- 26 Groom 1981; Ben-Yehoshua, Borowitz & Hanuš 2012, 4–6; Arie et al. 2020, 20.
- 27 Ben-Yehoshua, Borowitz & Hanuš 2012, 10–15; Arie et al. 2020, 20. Ks. Jes. 60:6; Hes. 27:22.
- 28 Arie et al. 2020, 21.
- 29 Esim. Dannaway (2010, 485) on koonnut julkaisuja aiheesta.
- 30 Arie et al. 2020, 11–18.
- 31 Näitä yhdisteitä esiintyy ainoastaan kannabiskasveissa. Bonini et al. 2018.
- 32 Arie et al. 2020, 21.
- 33 Kannabiskasvien siitepölyä tai siemeniä ei ole löydetty arkeologisissa kaivauksissa mistään muinaisen Lähi-idän alueelta, poikkeuksena Egypti. Kasvin viljelystä on arkeologisissa löydöissä jäänteitä esimerkiksi Kiinasta ja Kaakkois-Venäjältä. Varhaisimmat löydöt ajoittuvat 2000 eaa. Ilmaston puolesta Lähi-itä sopii kannabiksen kasvatukseen ja Siinailta tunnetaan paikallinen lajike *Sinai ruderalis*. Arie et al. 2020, 17.
- 34 Zias et al. 1993, 215.

sen savusta.³⁵ Uskonnonhistorian tutkijat ovat pitkään epäilleet, että huumaavien aineiden ja hallusinogeenisten lääkkeiden käyttö oli tavallista muinaisissa uskonnollisissa rituaaleissa,³⁶ mutta tämä on ensimmäinen kerta, kun kannabiksen jälkiä on löydetty Israel-Palestiinasta arkeologisessa kontekstissa rautakaudelta. Siksi uudet löydöt vahvistavat yleistä olettamusta, että huumaavia kasveja käytettiin rituaalisesti myös rautakauden Israel-Palestiinassa.³⁷ Aradin pyhäkössä rituaaliin osallistuneelle henkilölle, johon palaneen kannabiksen savu vaikutti, on saattanut syntyä kokemus jumalallisesta läsnäolosta tai siitä, että hän on saanut ilmoituksen tai viestin jumalilta uhrausrituaalin suorittamisen yhteydessä.

Vanhassa testamentissa ei mainita kannabista nimeltä, mutta jo Julius Fürstin konkordanssi eli Vanhan testamentin sanaluettelo vuodelta 1840 antaa heprealaisen termin *q^enē bošem* (קְנֵה-בֹשֶׂם, Exod. 30:23) eli tuoksuro’on tai kalmoruo’on ensimmäiseksi eli pääasialliseksi merkitykseksi *Cannabis sativan*.³⁸ Aiemmin on myös väitetty, että nimitys cannabis olisi heprealainen lainasana maailman eri kielille, sillä sen alkuosa muistuttaa paljon heprean ruokoa tarkoittavaa sanaa *qānē* (קָנֵה). Tätä näkemystä kannatti esimerkiksi Marcus Jastrow yhä arvossa pidetyssä targumien, talmudien ja midraš-kirjallisuuden sanakirjassaan vuodelta 1903.³⁹ Tätä ainesta ei Exoduksen mukaan kuitenkaan ollut tarkoitettu poltettavaksi, vaan siitä piti valmistaa öljyä, jolla temppelein puitteet, esineet ja henkilöstö tuli pyhittää (Exod. 30:26–30).

Myös useat lääketieteelliset papyrukset muinaisesta Egyptistä nimeävät lääkekasveja, joiden joukosta kannabista on yritetty löytää. Näistä tunnetuimmat ovat Papyrus Ebers, Papyrus Hearst ja Papyrus Berlin. Eri kasvien tunnistaminen nimityksistä on yhtä hankalaa kuin heprealaisissakin teksteissä, eivätkä kasvien nimitykset välttämättä kaikkina aikoina

viittaneet samoihin kasveihin.⁴⁰ El-Amarnasta tehtyjen hautalöytöjen myötä tiedetään, että kannabis kuitenkin tunnettiin myös Egyptissä jo ainakin Uuden valtakunnan aikana (1570–1069 eaa.).⁴¹ Vahvin ehdokas kannabikseksi egyptiläisissä teksteissä on *šmšmt*-niminen kasvi, josta lääketieteellisen käytön lisäksi valmistettiin myös köyttä. Tätä kasvia käytettiin esimerkiksi sellerin kanssa jauhettuna silmävaivojen hoitoon. Muutamista muumioista on löytynyt jäänteitä kannabiskasvin siitepölystä, joten on mahdollista, että sitä on kasvatettu Egyptissä vähäisiä määriä paikallisesti.⁴² Todisteita kasvin polttamisesta tai suitsukekäytöstä ei muinaisesta Egyptistä kuitenkaan ole.⁴³

Mesopotamiassa kasvi puolestaan tunnettiin oletettavasti nimellä *azallû* (sum. *a.zal.lá*, mahdollisesti ”kirkkauten vesi”),⁴⁴ joka ainakin yhden tekstin⁴⁵ mukaan tunnettiin myös nimellä *kanašû* tai *kanašuttu* (sum. *gána.zi*, mahdollisesti ”elämän peltö”). Juan Zaragozan mukaan se oli yksi yleisimmistä lääkeaineista muinaisessa Mesopotamiassa.⁴⁶ Huomionarvoista on, että vaikka sana kuulostaa samantyyppiseltä kuin heprean *qānē*, sitä ei kuitenkaan ole kirjoitettu akkadin ruokoa tarkoittavalla sanalla *qanû*, mikä antaa olettaa, ettei kyseessä suinkaan ollut ruokokasvi. Tämän kasvin uskottiin tekstien perusteella toimivan parannuskeinona sekä masennukseen että egyptiläisen *šmšmt*-kasvin tavoin silmävaivoihin.⁴⁷ Nimi esiintyy mesopotamialaisissa lähteissä lähinnä kasviluetteloissa, lääketieteellisissä teksteissä sekä teksteissä, jotka listasivat keinoja tehdä noituuksia tyhjäksi.⁴⁸ Mesopotamiassa kasvi nautittiin useimmiten olueen tai taateliviiniin sekoitettuna.⁴⁹ Ainakin yhdessä tekstissä viitataan myös kasvin polttamiseen – sekoituksena 15 muun kasvin kanssa.⁵⁰ Kuitenkaan niin muinaisesta Egyptistä kuin Mesopotamiastakaan ei ole arkeologisia tai tekstilöytöjä, jotka viittaisivat kannabiksen polttamiseen suitsukeena

alttarilla. Aradin löydöt ovat siksi monellakin tavalla ainutkertaisia.

SUITSUTUSUHRIT VANHASSA TESTAMENTISSA

Suitsukkeen käyttö temppeleissä on tunnettu jo pitkään, mutta Arien, Rosenin ja Namdarin tutkimus on ensimmäinen, jossa on löydetty siitä fyysistä todistusaineistoa. Suitsutusuhri (hepr. *q^etōret*, קִטְרֵת) on ollut osa uskonnonharjoitusta Vanhan testamentin maailmassa.⁵¹ Exoduksen tekstissä (30:7–8) kerrotaan, milloin suitsuketta oli tarkoitus polttaa: aamulla, kun temppelin lamppuja laitettiin kuntoon, ja iltahämärissä, kun lamput nostettiin paikoilleen palamaan. Uhri oli toimitettava kahdesti päivässä sukupolvesta toiseen. Tekstien mukaan Egyptissä suitsuketta poltettiin samoin temppelissä aamulla ennen temppelin tai pyhäkön oven sinetin murtamista ja sen avaamista. Nielsenin mukaan suitsukkeen funktiona saattoi olla kulttipatsaan puhdistus ennen kuin jumala saattoi asettua siihen fyysisesti, mutta suitsuke saattoi myös toimia kanavana, jota pitkin jumala asettui kulttipatsaaseen uhrausrituaalien ajaksi.⁵²

Vanhassa testamentissa Jahve käskee valitua kansaansa Israelia rakentamaan itselleen pyhäkön ja koristamaan sekä varustamaan sen (Exod. 25). Pyhäkössä on muun muassa suitsutusalttari, jolla on tarkoitus polttaa Jahvelle joka päivä erityinen hyväntuoksuinen suitsukeseos (Exod. 30:1–10).⁵³ Exod. 30:34 antaa

erityisesti Rashin babylonialaisen Talmudin selityskirjoituksissa 1000-luvulla, ks. Ben-Yehuda 2013. Benet (1936, 15–18) kuitenkin piti sitä alun perin skyyttiläisenä lainasanana hepreaan.

- 40 Tatomir 2016, 687.
- 41 Orgaanisten jäänteiden tunnistaminen hampuksi (*Cannabis sp.*) Amenofis IV:n eli paremmin Akhenatenina tunnetun faraon haudassa vahvistettiin kahdessa eri analyysissä. Ks. Martin 1989, 256.
- 42 Russo 2007, 1625.
- 43 Dawson 1934, 41–46; Russo 2007, 1621–1627; Abel 2013, 25–27. Dawson oli ensimmäinen, joka yhdisti *šmšmt*-kasvin kannabikseen. Russon mukaan tulkinta on nykyään yleisesti hyväksytty.
- 44 Farber 1981, 271.
- 45 *Cuneiform Texts from Nimrud* IV, 195 ii 22' a.
- 46 Zaragosa 1990, 102.
- 47 Scurlock 2014, 280.
- 48 Viimeksimainitusta ks. T. Abusch – D. Schwemer (sekä M. Luukko – G. Van Buylaere): *Corpus of Mesopotamian Anti-witchcraft Rituals* online (<http://oracc.museum.upenn.edu/cmawro>) (katso 16.07.2020).
- 49 Thompson 1949, 221. Tel Kabrista Israelista on löydetty pronssikautinen viinikellari. Sen kemiallisissa analyyseissä on selvitetty, että viineihin oli sekoitettu mausteita, joiden joukossa oli hunajaa, storaksipuun ja täppätipistaasin pihkaa, sädekaislaa, seetriöljyä, katajaa sekä luultavasti myös minttua, myrttiä ja kanelia. Näillä aineksilla oli sekä sedatiivisia että stimuloivia vaikutuksia ja niiden käyttö sekoituksina todistaa, että muinaisen Israelin alueella oli jo varhain hienostunut ymmärrys erilaisten päihdyttävien aineiden yhteisvaikutuksista. Koh, Yasur-Landau & Cline 2014, 7. Monet näistä aineista ovat samoja, joita käytettiin myös suitsukeseoksissa.
- 50 Thompson 1949, 221.
- 51 Ks. esim. Haran 1960; Dannaway 2010; Eberhart 2011. Vanhan testamentin tutkimuksessa on keskusteltu ainakin Julius Wellhausenin teoksen *Prolegomena zur Geschichte Israels* (1882) julkaisusta lähtien siitä, oliko suitsutusuhri eksiilinjälkeinen vai sitä edeltävä kehitys muinaisen Israelin uskonossa. Wellhausenin oman näkemyksen mukaan suitsutusalttari kuuluu nk. Pappiskirjalähteeseen.
- 52 Nielsen 1986, 11.
- 53 Tatomir (2016, 683) huomauttaa, että tuoksu oli aina oleellinen osa suitsuketta.

35 Wise (2009, 73) esittää kuitenkin myös teorian, jonka mukaan varsinkin Egyptissä papisto olisi saattanut käyttää suitsukkeiden savupilviä jumalten huumaamiseen, jotta jumalat voitiin manipuloida avustamaan kyseenalaisissa pyynnöissä tai kääntämään pois jumalan vihan.

36 Emboden 1972; Benet 1975.

37 Esim. Baker 2016, 46.

38 Fürst 1840, 999. Ks. myös Russo 2007, 1633.

39 Jastrow 1903, 1388. Kannabiksen esiintymisestä

reseptin suitsukkeelle: ”Kokoa hyväntuoksuisia aineita, mastiksipihkaa (מַסְתִּיקָה), kotilonkuorta (שִׁחֵלָה) ja galbaanihartsia (חֶלְבָנָה), ota näitä tuoksuaineita sekä puhdasta suitsuketta (לְבוֹנָה) samansuuruiset määrät.” Tämä sekoitus oli tekstin mukaan pyhitetty yksin Jahvelle, eikä siitä ollut lupa nauttia omin luvun. Kaikkien hepreankielisten sanojen vastaavuuksista tunnettujen kasvien kanssa ei ole yksimielisyyttä, mutta niiden on tulkittu viittaavan esimerkiksi storaksipuun (*Styrax officinalis*) tai idänambra-puun (*Liquidambar orientalis*) sisäkuoresta ja puuaineksesta valmistettuun tuoksuvaan hartsinkaltaiseen storaksiin, bentsoehartsiin eli kumihartsiin, fenkolinsukuisesta pirunkelta-putkesta (*Ferula asafoetida*) saatavaan ja usein arabikummin kanssa mainittuun hajupihkaan tai pirunpihkaan sekä merietanoiden (*Unguis odoratus*) kuoreen, joka olisi sitten sekoitettu puhtaaseen suitsutushartsiin (hepreaksi *l^ebōnā*, לְבוֹנָה), jota kutsutaan myös virakiksi.⁵⁴ Näitä aineksia ei kuitenkaan analysoissa Aradin alttareilta löydetty.

Tutkimuksessa analysoidut orgaaniset ainekset on ajoitettu Juudan kuningas Ahasin aikaan. Toisen kuninkaiden kirjan 16. luku kertoo siitä, miten kuningas nähtyään Damaskoksessa alttarin käski pappinsa valmistaa samanlaisen Jerusalemin temppeliin. Vanhan pronssialttarin hän siirretti uuden alttarin pohjoispuolelle todeten (2. Kun. 16:15): ”Pronssialttaria minä käytän silloin, kun on tutkittava ennusmerkkejä”. Tässä näyttäisi olevan tiettyjä yhtymäkohtia uhrisavun käyttöön divinaation eli ennusmerkkien lukemisen välineenä.⁵⁵ Vanhan testamentin ulkopuolella suitsutusalttari tai polttouhrialttari mainitaan myös muutamissa teksteissä Jordaniasta.⁵⁶ Lakisista on löydetty persialaisaikaan ajoittuva kalkkikivialttari, jossa on teksti: ”Ja’oš Mahaljan pojan suitsutus(alttari) Lakisista”. Siinä alttariin viitataan vain sanalla puhdas suitsutusharts (l^ebōnā, לְבוֹנָה).⁵⁷

MASSEBAT ARADIN PYHÄKÖSSÄ

Kukaan ei ole vakavasti kyseenalaistanut sitä, etteivätkö Aradin suitsutusalttarit olleet käytössä yhtä aikaa. Haasteena on kuitenkin selvittää, koska ne olivat käytössä ja minkä masseban tai massebojen eteen ne oli asetettu. Kalkkikivimasseba ja -alttarit löydettiin selkeästi käytöstä poistettuina ja yhtenäisesti aseteltuina. Ajoituksen haaste liittyy siihen, kuinka alttareiden käytöstä poistamisen ajatellaan tapahtuneen. Aharoni tulkitsee, että alttarit olivat käytössä kerrostumassa X (700-luvun alkupuolisko) aseteltuna pystyyn portaille kahden piikivisen masseban eteen, mutta ne kaadettiin ja peitettiin maalla portaiden päälle. Hän tulkitsee piikiviesineet masseboiksi kuitenkin tietyllä varauksella.⁵⁸ Hänen mukaansa kerrostuman IX aikana (700-luvun jälkipuolisko) syvennyksessä olisi ollut vain suuri kalkkikivinen masseba.⁵⁹ Tätä tulkintaa on kuitenkin kritisoitu.

Herzog esittää sekä masseban että kalkkikivialttarien olleen käytössä kerrostumassa IX, mutta Hiskian kulttireformin yhteydessä ne poistettiin käytöstä, kaivettiin syvennyksen lattian läpi ja aseteltiin niin, että masseba tuli edellisen kerrostuman lattialle ja alttarit edellisen kerrostuman portaille. Herzogin mukaan kerrostuman IX aikana syvennyksessä oli siis masseba ja kaksi suitsutusalttaria (ks. kuva 1). Hän pitää todennäköisenä, että samat esineet sijaitsivat siellä jo kerrostuman X aikana. Piikivisiä laattoja hän pitää rakennuskivinä.⁶⁰ Tosin vuonna 2002 julkaistussa artikkelissaan hän arvioi, että syvennyksen takaseinää vasten löydetty piikivilaatta saattoi olla kerrostumassa X käytetty masseba. Seuraavassa vaiheessa se olisi korvattu suurella masseballa ja käytetty uudelleen osana seinärakennetta, jonka sisään se peitettiin laastilla. Sen sijaan korokkeen edestä löytynyttä laattaa hän pitää muotonsa puolesta rakennuskivenä.⁶¹ Herzogin tulkinnassa keskeistä on se, että vain yksi masseba kerrallaan oli käytössä.

Aharonin tulkinta keskittyy siihen, että uhraaminen Aradin temppelissä olisi päättynyt Hiskian aikaan, mutta pyhäkkö olisi tuhottu vasta kerrostumassa IV, minkä hän liittää Vanhassa testamentissa mainittuun Josian kulttireformiin (2. Kun. 22–23).⁶² Herzog kritisoi Aharonia siitä, että hän käyttää Raamatua arkeologisen aineiston ajoittamiseen, mutta päätyy itse hyvin samantyyppiseen tulkintaan siirtämällä tuhon ajoituksen vain varhaisemmaksi, Juudan kuningas Hiskian aikaan ja tämän suorittamaan kulttireformiin, jonka yhteydessä suitsutusalttarit ja kalkkikivinen masseba kaivettiin maahan ja peiteltiin.⁶³ Eräät tutkijat ovat esittäneet, että pyhäkön sulkemisen syy ei ollut uskonnollinen reformi, vaan se haluttiin suojata assyrialaiden hyökkäykseltä, minkä vuoksi tärkeät kulttiesineet piilotettiin maahan.⁶⁴ Aradin linnoitus tuhottiin 700-luvun lopulla, mistä on jäljellä selkeä tuhokerrostuma tuhkiineen. Erityisesti Herzog on korostanut sitä erityistä piirrettä, että pyhäkön rakenteissa ei kuitenkaan ole näkyvissä mitään palon jälkiä. Näin ollen on mahdollista, että se todella jollain tavoin suljettiin tai suojattiin ja ehkä jopa osin peiteltiin ennen assyrialaiden hyökkäystä.⁶⁵ Palvottiinko temppelissä ennen sen sulkemista yhtä vai kahta jumaluutta? Jos Aradin temppelissä palvottiin kahta jumaluutta, toinen näistä

kuningas Mesan steelassa mainitaan polttouhri-alttarin paistoastia. Khirbet el-Mudaynan piirtokirjoituksessa teksti ”Suitsutusalttari, jonka Elišama rakensi lisäyksenä oraakkelitempelille” on kaiverrettu nimenomaisen ja Aradin alttareita muistuttavan suitsutusalttarin sivuun. Pakkala 2014a, 116–117, 130–131; Salmisto 2014, 118–123. Suomenkielisten käännösten editioista löytyvät tarkemmat tiedot piirtokirjoituksista.

54 Tylor 1814, 49; Nongmaithem 2017; de Hemmer Gudme 2018, 17.

55 Vastaavaa huumaavan savun käyttöä esiintyy esimerkiksi samaanien muuntuneen todellisuudentilan synnyttäjänä. Ks. esim. DuBois 2009; Dannaway 2010, 486. Jotkut tekstitutkijat, kuten Heger (2011, 13), ovat argumentoineet sen puolesta, että suitsuke olisi tullut osaksi Jahvekulttia vasta nk. toisen temppelin aikana eli 500-luvulta eaa. eteenpäin. Aradista tehty löytö kuitenkin vaikuttaisi todistavan päinvastaista.

56 Kerakin piirtokirjoituksessa nykyisen Jordanian alueelta mainitaan uhrin polttaminen ja

57 Inskription teksti: לבנת איוש בן מחליה מלבש. Aharoni 1975, 5–7.

58 Aharoni 1967, 247–248; 1968, 19.

59 Aharoni 1967, 248. Ks. informatiivinen löytökuvaa syvennyksestä Aharoni 1967, pl. 46B; Herzog 2001, 167.

60 Herzog 2001, 166–1967; 2002, 57–58, 63; 2010, 174.

61 Herzog 2002, 63–65.

62 Aharoni 1967, 249. Aharoni esittää, että pyhäkön pihan suuri uhrialttari jäi pois käytöstä Hiskian aikana, mihin ajanjaksoon liitetään käskeyllä uhraamatta muualla kuin Jerusalemin temppelissä. Aradin temppelin sisätilat olisivat kuitenkin vielä pysyneet käytössä, kunnes Josian reformin aikana kaikki kultti olisi keskitetty Jerusalemiin. Aharoni 1968, 26; 1975, 9. Josian reformista kirjallisena fiktiona ks. esim. Pakkala 2012.

63 Herzog esittää, että Juudan kukoistuskautena oli tarve pystyttää pyhäköitä eri puolille maata ja tämän vuoksi myös Aradin pyhäkkö rakennettiin kerrostuman X aikana. Hänen mukaansa tuhokerrostuman puuttuminen viittaa pyhäkön käytöstä poistamiseen. Koska se ajoittuu kerrostumaan IX, se on syytä yhdistää Hiskian suorittamaan kulttireformiin ja ajoittuu näin hänen mukaansa vuoteen 715 eaa. Tähän liittyy myös suitsutusalttarien ja masseban huolellinen kätkeminen maahan ja pihan polttouhrialttarin poistaminen – mistä tosin ei ole varsinaista todistusaineistoa – sekä kultillisen esineistön poistaminen pyhäköstä. Herzog 2001, 170, 174; 2002, 65–67; 2010, 174–175, 177.

64 Arie et al. 2020, 21–22. Herzog kritisoi Friediä, joka esittää näkemyksen, että pyhäkkö suojattiin assyrialaiden hyökkäykseltä. Herzog ei myöskään hyväksy Na’amanin tulkintaa, jonka mukaan kyse ei ollut kulttireformista, vaan temppeli oli käytössä vielä kerrostumassa VIII. Herzog 2010, 181–192.

65 Ks. edellä viite 10.

oli luultavimmin Juudan kansallisjumala Jahve. Toinen jumaluus puolestaan saattoi olla Jahven vaimonakin pidetty Asera.

JUMALATAR ASERA MUINAISESSA ISRAELISSA

Arkeologiset löydöt, erityisesti piirtokirjoitukset, viittaavat siihen, että Jahvella on rautakaudella ollut puoliso nimeltään Asera, jonka palvonta kielletään jyrkästi Vanhassa testamentissa.⁶⁶ Aharonin tulkintaa seuraten Aradin pyhäkön löydöt tulkittiin alkuvaiheessa siten, että pyhäkön varhaisemmassa vaiheessa alttarisyvennyksessä olisi ollut vasemmalla suuri masseba, jonka edessä oli suurempi alttareista. Tämän oikealla puolella lisäkorokkeen päällä oli puolestaan pienempi masseba, jonka edessä oli pienempi alttari ja myöhemmässä vaiheessa vain yksi masseba.⁶⁷ Zevit esittää tämä viittaavan siihen, että toinen jumalista oli merkittävämpi kuin toinen ja tulkitsee, että suurempi masseba ja alttari olisivat tarkoitettu Jahvella sekä pienempi masseba ja alttari Aseralle.⁶⁸

Teoriaa Jahven puolisoiksi tulkitun jumalattaren palvonnasta muinaisessa Juudassa ei ole yksiselitteisesti hyväksytty. Aseran palvonnasta on sekä arkeologista että teksteihin perustuvaa todistusaineistoa sekä Juudan alueelta että sitä ympäröivistä yhteiskunnista – eritoten Syyrian rannikolla pronssikaudella sijainneen Ugaritin kaupungin teksteistä ja kuva-aineistosta – mutta todisteet rautakauden Juudasta ovat monitulkintaisia.⁶⁹ Vanhan testamentin tekstissä mainitun Aseran on yleensä tulkittu viittaavan jonkinlaiseen puiseen kulttiesineeseen, ilmeisimmin jumalattaren symboliin, jonka palvontaa paheksutaan (2. Kun. 13:14, 21:7), mutta Jeremian kirjassa (7:16–18, 44:17–19, 25) mainitun ”taivaan kuningattaren” on toisinaan tulkittu viittavan Aseraan jumalattarena. Rautakaudelle on ajoitettu Kuntillet ‘Ağrūdista

(Horvat Teman) Siinain niemimalta löydetty piirtokirjoitukset (Ruukku A ja Ruukku B), joista kahdessa mainitaan ”Samarian Jahve ja hänen Aseransa” sekä ”Temanin Jahve ja hänen Aseransa”.⁷⁰ Samaria oli Israelin pääkaupunki ja Teman puolestaan eteläisessä Edomissa. Lakin lähistöltä Khirbet el-Qomista löytyneessä haudassa on piirtokirjoitus, jossa mainitaan yhdessä sekä Jahve että Asera, ja lisäksi erikseen toistetaan Aseran nimi.⁷¹ Näiden piirtokirjoitusten perusteella voidaan olettaa Jahvella olleen puolisona Asera. Juudan alueelta on myös löydetty runsain määrin mahdollisesti jumalattaria esittäviä pilarifiguriineja, joiden identifikaatio on epävarma.⁷² William Dever kuitenkin huomauttaa, että Asera on nimeltään tunnetuin jumalatar sekä heprealaisessa Raamatussa että muinaisessa Israelissa yleensä.⁷³

KENELLE ARADIN TEMPELISÄ UHRATTIIN?

Arie, Rosen ja Namdar seuraavat pyhäkön tulkinnassaan Herzogia. Kahdelle alttarille on selvästi asetettu kaksi erillistä uhriainetta, pienemmälle kannabista ja suuremmalle oli-baanihartsia. Siten ei ole välttämätöntä enää olettaa, että alttarit oli omistettu eri jumalille. He kallistuvat kannattamaan näkemystä, jonka mukaan yhdelle jumalalle oli pyhäkössä kaksi alttaria, joilla uhrattiin eri uhreja. Kalliiden uhriaineiden he näkevät viittaavan siihen, että pyhäkkö oli paikallishallinnon alaisuudessa, jolla oli mahdollisuus hankkia näitä kalliita aineksia.⁷⁴ Koska kyseessä oli kuningaskunnan puolustusjärjestelmään kuuluva linnoitus, jota hallinto piti yllä, on siellä palvottu ensisijassa kuningaskunnan pääjumalaa eli Jahvea.

Muinaisen Välimeren alueelta on kuitenkin lukuisia esimerkkejä siitä, että eri jumalille tarjottiin eri uhrilahjoja näiden henkilökohtaisten mieltymysten mukaan. Esimerkiksi Egyptissä sika oli sopiva uhrieläin Set-jumalalle, mut-

ta kauhistus Horukselle.⁷⁵ Kreikkalaisessa maailmassa puolestaan hanhet oli yleensä varattu jumalarten uhreiksi ja niitä uhrattiin jumalille vain poikkeustapauksissa.⁷⁶ Tosin myös yhteisön erilaiset sosiaaliset tilanteet tai ajankohdat saattoivat vaatia erilaisten uhrien tarjoamista jumalille. Eri jumalat vaativat eri tilanteissa eri tyyppisiä uhreja ja esimerkiksi suurten karjaeläinten uhraaminen oli varattu yhteisölle erityisiin tilanteisiin.⁷⁷ Ei ole siis lainkaan yllättävää, että Aradissa olisi uhrattu kahta eri uhrilahjaa kahdelle erilliselle jumaluudelle kahdella eri alttarilla. Tämä vaikuttaa pitäneen paikkansa poltettujen tuoksu-uhrien kohdalla. Esimerkiksi muinaisessa mesopotamialaisessa Gilgameš-epoksen tulvakertomuksessa mainitaan suitsukkeen polttaminen useammalle jumalalle usealla eri alttarilla. Vanhan testamentin Nooan usein verrattu Utnapištim kertoo, miten hän ensitöikseen tulvavesien väistyttyä: ”Pystyin seitsemän kertaa seitsemän suitsukealttaria (akk. *adagurru*) ja niille asetin ruokoja, setripuuta ja myrttipuuta. Jumalat haistoivat tuoksun, jumalat haistoivat suloisen tuoksun ja kerääntyivät kuin kärpäset uhraajan ympärille” (Gilgameš XI 158–163).

Myös Noan ensimmäinen teko tulvasta selvittyään oli uhrata Herralle, ja vaikka Gen. 7:20–21 ei mainitsekaan suitsutusuhria, on Noan uhrin ”suloinen tuoksu” se syy, miksi Herra lientyy tuhoamasta maailmaa. Jumalat eivät myöskään vain pitäneet erilaisista tuoksuista, vaan muinaisessa Egyptissä jokaisella jumalalla oli oma ominaistuoksunsa, joka oli sama kuin suitsukkeiden tuoksu. Näiden suitsukeseosten salaisia reseptejä kaiverrettiin temppeleiden seinille esimerkiksi Edfussa.⁷⁸ Jumalille uhrattu suitsuke kutsui luokseen näkymättömän numeenisen läsnäolon. Pyramiditeksteissä myös viitataan suitsukkeisiin jumalten olomuotoina, jotka he valitsivat itselleen vieraillessaan ihmisten maailmassa.⁷⁹ Wise

jopa ehdottaa egyptiläisten pappien uskoneen, että yhdistämällä hajupihkan hunajaan, viiniin ja rusinoihin synnytettiin jumalan ruumis, joka sitten tarjottiin sakramenttina takaisin jumalalle itselleen.⁸⁰

Samanlainen käsitys jumalan ja tämän ominaistuoksun vastaavuudesta suitsukkeen tuoksun kanssa tunnetaan myös kreikkalaisesta maailmasta, jossa vain kymmenen mahtavinta jumalaa oli oikeutettu suitsutusuhriin.⁸¹ Jumalten nimikkotuoksulla oli evokatiivinen voima, jolla jumalallinen läsnäolo kutsuttiin alas temppeliinsä. Näin se toimi ikään kuin yksilöitynä puhelinnumerona tai koodina, jolla

66 Dever 2005. Ks. myös Hadley 2000; Park 2011.

67 Aharoni 1967, 248.

68 Zevit 2001, 310. Zevit (2001, 167–168) seuraa Aharonia pyhäkön ajoituksessa ja tulkitsee, että kaksi massebaa olivat olleet käytössä kerrostumassa XI, minkä jälkeen syvennyksessä olisi ollut vain yksi masseba. Tällaisten parillisten kompositioiden hän tulkitsee (2001, 654) viittaavaan Jahveen ja Aseraan.

69 Aserasta heprealaisessa Raamatussa ks. Wiggins 1993; Frevel 1995; Hadley 2000.

70 Valkama 2014c, 35–37.

71 Valkama 2014b, 52–57.

72 Ks. erityisesti Kletter 1996.

73 Dever 2005, 166. Ks. myös Cornelius 2008.

74 Arie et al. 2020, 22.

75 Newberry 1928, 213–214.

76 Villing 2017, 79, 80–81.

77 Knust & Varhelyi 2011, 63.

78 Wise 2009, 69. Egyptiläiset sanat ”jumala” (*ntr*) ja ”suitsuke” (*sntr*) ovatkin hyvin lähellä toisiinsa. Egyptissä *s*-etuliite on usein merkitykseltään kausatiivinen, eli suitsukkeen perusmerkityksen voisi tulkita ”jumalallistavaksi”. Ks. Tatomir 2016, 688–689; Price 2018, 144–147.

79 Turner 2008, 237.

80 Wise 2009, 70.

81 Naiden 2013, 70. Suitsutusuhreja saivat Zeus, Poseidon, Hera, Demeter, Apollo, Artemis, Afrodite, Dionysos, Pallas Athene ja Hermes.

saatiin yhteys tiettyyn jumalaan.⁸² Tieteellisesti termien suitsuke toimi adjuvanttina eli apuaineena, jonka tarkoitus oli provosoida jumaluuden manifestaatio.⁸³ Oikean tuoksen yhdistäminen oikeaan jumalaan oli siis jumalten palvonnassa erityisen tärkeää. On hyvinkin mahdollista, että itäisellä Välimerellä laajalle levinnyt käsitys on jaettu myös rautakauden juudalaisten keskuudessa. Tuoksuiko Jahve itse siis suitsukkeelle, kannabikselle vai kenties molemmille?

LOPUKSI

Arien, Rosenin ja Namdarin tutkimus on merkittävä, sillä se osoittaa ensimmäistä kertaa, mitä alttarien päällä uhrattiin. Tutkimuksessa esitetty hypoteesi, jonka mukaan pienet kalkkikivialttarit olivat suitsutusuhrialttareita, osuu oikeaan ainakin Aradin kohdalla. Tekstien pohjalta on myös arvioitu, että rituaaleissa on käytetty huumaavia aineita. Arien, Rosenin ja Namdarin tutkimus vahvistaa tämänkin oletuksen oikeaksi.

Kenelle alttarilla sitten uhrattiin? Tähän ei ole yksiselitteistä vastausta. Uskonnonhistorialliset paraleelit viittaavaan siihen suuntaan, että jumalilla nähtiin olevan suosikkituoksunsa tai tuoksusekoituksensa, joita heille uhrattiin. Aradin alttareilla kuitenkin poltettiin kummallakin eri ainetta, josta tuli erilainen tuoksu. Arkeologinen konteksti ei myöskään ole yksiselitteinen: jos masseboja oli käytössä vain yksi kerrallaan, se viittaa siihen, että uhrien kohteena oli Jahve, jolle uhrattiin sekä kannabiskukintoja että olibaanihartsia. Jos masseboja oli puolestaan käytössä kaksi, uhrattiin pyhäkössä Jahvelle olibaanihartsia ja Aseralle kannabiskukintoja. Molemmat alttarit ovat olleet joka tapauksessa käytössä yhtä aikaa. Herzogin tulkinta yhdestä kerrallaan käytössä olleesta massebasta on saanut selkeästi enemmän kannattajia kuin Aharonin tulkinta. Tämä tarkoittaisi sitä, että

Jahvelle tarjottiin kaksi erilaista suitsutusuhria.

Lopuksi voisi vielä spekuloida, että ehkä uhrattujen antimien yhteistuoksu oli ideaaliksi ajateltu, jumalanpalvelukseen parhaiten soveltuva tuoksu. Papit tunsivat aineosat niin hyvin, että tiesivät, minkä kanssa poltettuna ne tuottivat parhaan tuloksen. Koska olibaanihartsia ja kannabis vaativat eri lämpötilat, ne poltettiin eri alttareilla eri lämmönlähteiden kanssa. Nämä erikseen poltetut uhrat loivat kuitenkin yhteisen tuoksumailman.

TT Joanna Töyräänvuori (joanna.toyraanvuori@helsinki.fi) on tutkijatohtori Muinaisen Lähi-idän imperiumit -huippuyksikössä Helsingin yliopistossa.

TT Kirsi Valkama (kirsi.valkama@helsinki.fi) toimii Vanhan testamentin eksegetiikan yliopistonlehtorina Helsingin yliopistossa.

---

82 Clements 2014, 54–55. Hän mainitsee esimerkiksi Sapfon fragmentaarisen runon (Sapfo 2), jossa jumalatar Afrodite kutsutaan temppeliinsä frankinsensillä. Teksti on eräs varhaisimmista frankinsenssin mainitsevista kreikkalaisista teksteistä. Ks. myös Tatomir 2016, 683, 686, jonka mukaan käsitys tuoksuvasta savusta elämää antavana henkäyksenä, joka uhmasi kuoleman lemua, oli jaettu kaikkien itäisen Välimeren muinaisten sivilisaatioiden kesken.

83 Tatomir 2016, 685.

KIRJALLISUUS

- Aharoni, Yohanan (1967). Excavations at Tel Arad: Preliminary Report of the Second Season, 1963. *Israel Exploration Journal* 17, 233–249.
- Aharoni, Yohanan (1968). Arad: Its Inscriptions and Temple. *The Biblical Archaeologist* 31:1, 2–32.
- Aharoni, Yohanan (1975). *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency*. Publications of the Institute of Archaeology 4. Tel Aviv: Tel Aviv University.
- Arie, Eran, Baruch Rosen & Dvory Namdar (2020). Cannabis and Frankincense at the Judahite Shrine of Arad. *Tel Aviv* 47, 5–28.
- Baker, Jill L. (2016). *The Funeral Kit: Mortuary Practices in the Archaeological Record*. Lontoo: Routledge.
- Ben-Yehoshua, Shimshon, Carole Borowitz & Lumír Hanuš (2012). Frankincense, Myrrh, and Balm of Gilead: Ancient Spices of Southern Arabia and Judea. *Horticultural Reviews* 39, 1–76.
- Ben Yehuda, Nahum (2013). Cannabis – Chanvre – Hemp in Rashi's commentary to the Talmud. *Nesat XI: The North European Symposium for Archaeological Textiles*. Toim. Johanna Banck-Burgess & Carla Nübold. Rahden: Marie Leidorf GmbH, 237–240.
- Benet, Sula (1936). Tracing One Word through Different Languages. *The Book of Grass*. Toim. George Andrews & Simon Vinkenoog. New York: Grove Press, 15–18.
- Benet, Sula (1975). Early Diffusion and Folk Uses of Hemp. *Cannabis and Culture*. Toim. Vera Rubin & Lambros Comitas. Berlin: De Gruyter, 39–49.
- Bloch-Smith, Elizabeth (2007). Maššēböt in the Israelite Cult: An Argument for Rendering Implicit Cultic Criteria Explicit. *Temple and Worship in Biblical Israel*. Toim. John Day. London & New York, NY: T&T Clark, 28–39.
- Bonini, Sara A., Marika Premoli, Simone Tambaro & Amit Kumar (2018). Cannabis Sativa: A Comprehensive Ethnopharmacological Review of a Medicinal Plant with a Long History. *Journal of Ethnopharmacology* 227, 300–315.
- Clements, Ashley (2014). Divine Scents and Presence. *Smell and the Ancient Senses*. Toim. Mark Bradley. London: Routledge, 46–59.
- Cornelius, Izak (2008). *The Many Faces of the Goddess: The Iconography of the Syro-Palestinian Goddesses Anat, Astarte, Qedeshet, and Asherah c. 1500–1000 BCE*. Orbis Biblicus et Orientalis 204. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Dannaway, Frederick R. (2010). Strange Fires, Weird Smokes and Psychoactive Combustibles: Entheogens and Incense in Ancient Traditions. *Journal of Psychoactive Drugs* 42:4, 485–497.
- Dawson, Warren R. (1934). Studies in the Egyptian Medical Texts. *The Journal of Egyptian Archaeology* 20:1–2, 41–46.
- De Hemmer Gudme, Anne Katrine (2018). A Pleasing Odour for Yahweh: The Smell of Sacrifices on Mount Gerizim and in the Hebrew Bible. *Biblical Archaeology Review* 2:1, 7–24.
- Dever, William (2005). *Did God Have a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- DuBois, Thomas A. (2009). *An Introduction to Shamanism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duke, James A. (2017). *Duke's Handbook of Medicinal Plants of the Bible*. Boca Raton, FL: CRC Press.
- Eberhart, Christian (2011). Sacrifice? Holy Smokes! Reflections on Cult Terminology for Understanding Sacrifice in the Hebrew Bible. *Ritual and Metaphor: Sacrifice in the Bible*. Toim. C. Eberhart. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature, 17–32.
- Edrey, Meir (2018). Towards a Definition of the pre-Classical Phoenician Temple. *Palestine Exploration Quarterly* 150, 184–205.
- Emboden, William A. (1972). Ritual Use of Cannabis Sativa L. *Flesh of the Gods: The Ritual use of Hallucinogens*. Toim. P. T. Furst. New York: Praeger, 214–236.
- Farber, Walter (1981). Drogen im alten Mesopotamien – Sumerer und Akkader. *Rausch und Realität – Drogen im Kulturvergleich, vol. 1*. Toim. G. Völger & K. von Welck. Köln: Rautenstrauch-Joest-Museum, 270–290.

- Frevel, Christian (1995). *Ashera und der Ausschliesslichkeitsanspruch YHWHs: Beiträge zu literarischen, religionsgeschichtlichen und ikonographischen Aspekten der Asheradiskussion*. Bonner Biblische Beiträge 94:1–2. Weinheim: Beltz Athenäum.
- Fürst, Julius (1840). *Librorum sacrorum veteris testamenti concordantiae hebraicae atque chaldaicae &c.* Leipzig: Karl Tauchnitz.
- Ganor, Saar & Igor Kreimerman (2019). An Eight-Century B.C.E. Gate Shrine at Tel Lachish, Israel. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 381, 211–236.
- George, Andrew (2003). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts, Vol. I*. Oxford: Oxford University Press.
- Groom, Nigel (1981). *Frankincense and Myrrh: A Study of the Arabian Incense Trade*. London: Longman.
- Hadley, Judith M. (2000). *The Cult of Asherah in Ancient Israel and Judah: Evidence for a Hebrew Goddess*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haran, Menahem (1960). The Uses of Incense in the Ancient Israelite Ritual. *Vetus Testamentum* 10:2, 113–129.
- Hasegawa, Toshio, Akiko Kikuchi, Hideki Saitoh & Hideo Yamada (2012). Structure and Properties of Constituents in Hexane Extract of Frankincense. *Journal of Essential Oil Research* 24, 593–598.
- Heger, Paul (2011). *Development of the Incense Cult in Israel*. Berlin: De Gruyter.
- Herzog, Ze'ev (2001). The Date of the Temple at Arad: Reassessment of the Stratigraphy and the Implications for the History of Religion in Judah. *Studies in the Archaeology of the Iron Age in Israel and Jordan*. Toim. A. Mazar. Journal for the Study of the Old Testament Sup. Series 331. Sheffield: Sheffield Academic Press, 156–178.
- Herzog, Ze'ev (2002). The Fortress Mound at Tel Arad: An Interim Report. *Tel Aviv* 29:3–109.
- Herzog, Ze'ev (2010). Perspectives on Southern Israel's Cult Centralization: Arad and Bersheba. *One God – One Cult – One Nation: Archaeological and Biblical Perspectives*. Toim. R. Kratz & H. Spieckermann. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 405. Berlin: de Gruyter, 169–199.
- Hundley, Michael B. (2013). *Gods in Dwellings: Temples and Divine Presence in Ancient Near East*. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Jastrow, Marcus (1903). קַנְבָּוִס, קַנְבִּי'ס, קַנְבָּוִס. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. London: Luzac & Co.
- Kisilewitz, Shua (2013). Ritual Finds from the Iron Age at Tel Motza. *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region* 7, 38–46.
- Kisilewitz, Shua (2014). A Unique Iron Age IIA Temple with Figurines and Cultic Vessels at Moza. *Qadmoniot* 47, 25–31.
- Kleiman, Sabine (2020). The Iron IIB Gate Shrine at Lachish: An Alternative Interpretation. *Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 47:1, 55–64.
- Kletter, Raz (1996). *The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Asherah*. Bar International Series 636. Oxford: Tempus Reparatum.
- Knust, Jennifer & Zsuzsanna Verhelyi (2011). *Ancient Mediterranean Sacrifice*. Oxford: Oxford University Press.
- Koh, Andrew J., Assaf Yasur-Landau & Eric H. Cline (2014). Characterizing a Middle Bronze Palatial Wine Cellar from Tel Kabri, Israel. *PLoS ONE* 9:8, 1–15.
- Lucas, A. (1930). Cosmetics, Perfumes and Incense in Ancient Egypt. *Journal of Egyptian Archaeology* 16, 41–53.
- Martin, Geoffrey T. (1989). *The Royal Tomb at El-Amarna, Vol. II: The Reliefs, Inscriptions and Architecture*. London: Egypt Exploration Society.
- Naiden, Fred S. (2013). *Smoke Signals for the Gods: Ancient Greek Sacrifices from the Archaic through the Roman Periods*. Oxford: Oxford University Press.
- Newberry, Percy E. (1928). The Pig and the Cult-Animal of Set. *The Journal of Egyptian Archaeology* 14:3/4, 211–225.

- Nielsen, Kjeld (1986). *Incense in Ancient Israel*. Leiden: Brill.
- Nongmaithem, Bijayalakshmi D. et al. (2017). Volatile and Bioactive Compounds in Opercula from Muri-ridae Molluscs Supports their use in Ceremonial Incense and Traditional Medicines. *Scientific Reports* 7:17404, 1–14.
- Pakkala, Juha (2012). Josian reformin historiallisuus. *Teologinen Aikakauskirja* 117:3, 17–25.
- Pakkala, Juha (2014a). Kerakin piirtokirjoitus. *Tekstejä rautakauden Levantista*. Toim. Juha Pakkala. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 107. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 116–117.
- Pakkala, Juha (2014b). Khirbet el-Mudaynan piirtokirjoitus. *Tekstejä rautakauden Levantista*. Toim. Juha Pakkala. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 107. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 130–131.
- Park, Sung Jin (2011). The Cultic Identity of Asherah in Deuteronomistic Ideology in Israel. *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 123, 553–564.
- Peacock, D. & D. Williams, toim. (2007). *Food for the Gods: New Light on the Ancient Incense Trade*. Oxford: Oxford University Press.
- Pennacchio, Marcello, Lara Jefferson, Kayri Havens, & David Sollenberger (2010). *Uses and Abuses of Plant-derived Smoke: Its Ethnobotany as Hallucinogen, Perfume, Incense, and Medicine*. Oxford: Oxford University Press.
- Price, Robyn (2018). Sniffing out the Gods: Archaeology with the Senses. *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 17, 137–155.
- Salmisto, Hanna (2014). Mesan steela. *Tekstejä rautakauden Levantista*. Toim. Juha Pakkala. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 107. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 118–123.
- Scurlock, JoAnn (2014). *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Siljanen, Esko (2020). Suositus Elefantinen tempppelin uudelleenrakentamiseksi. *Tekstejä persialais- ja babylonialaisajan Lähi-idästä*. Toim. Joanna Töyräänvuori & Kirsi Valkama. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 119. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 193–196.
- Susnow, Matthew, Shlomit Bechar & Assaf Yasur-Landay (2020). Hazor Rulership and Ritual Manipulation. *Palestine Exploration Quarterly* 152:2, 121–146.
- Tatomir, Renata (2016). To Cause ”to Make Divine” through Smoke: Ancient Egyptian Incense and Perfume: An Inter- and Transdisciplinary Re-evaluation of Aromatic Biotic Materials Used by the Ancient Egyptians. *Moesica et Christiana: Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*. Toim. Adriana Panaite, Romeo Cirjan & Carol Capita. London: ISTROS Publishing House, 665–678.
- Thompson, Reginald C. (1949). *A Dictionary of Assyrian Botany*. London: British Academy.
- Turner, Jack (2008). *Spice: The History of a Temptation*. New York, NY: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Tylor, Charles (1814). *Scripture Illustrated by Means of Natural Science: In Botany, Geology, Geography & Natural History, Natural Philosophy, Utensils, Domestic and Military*. London: G. Hazard.
- Töyräänvuori, Joanna & Kirsi Valkama (2020). Kannabista Jahven alttarilla. *Teologia.fi*. 10.6.2020. <https://teologia.fi/2020/06/kannabista-jahven-alttarilla/>.
- Valkama, Kirsi (2014a). Aradin ostrakonit. *Tekstejä rautakauden Levantista*. Toim. Juha Pakkala. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 107. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 79–102.
- Valkama, Kirsi (2014b). Khirbet el-Qom. *Tekstejä rautakauden Levantista*. Toim. Juha Pakkala. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 107. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 52–57.
- Valkama, Kirsi (2014c). Kuntillet Ajrud. *Tekstejä rautakauden Levantista*. Toim. Juha Pakkala. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 107. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 31–42.
- Villing, Alexandra (2017). Don’t Kill the Goose that Lays the Golden Egg? Some Thoughts on Bird Sacrifices in Ancient Greece. *Animal Sacrifice in*

- the Ancient Greek World*. Toim. Sarah Hitch & Ian Rutherford. Cambridge: Cambridge University Press, 63–102.
- Wiggins, Steve (1993). *A Reassessment of "Asherah": A Study according to the Textual Sources of the First Two Millennia B.C.E.* *Alter Orient und Altes Testament* 235. Kevelaer: Butzon & Bercker.
- Wise, Elliott (2009). An "Odor of Sanctity": The Iconography, Magic, and Ritual of Egyptian Incense. *Studia Antiqua* 7:1, 67–80.
- Zaragoza, Juan R. (1990). Die Medizin in Mesopotamien. *Illustrierte Geschichte der Medizin*. Toim. R. Toellner. Salzburg: Andreas & Andreas, 91–107.
- Zevit, Ziony (2001). *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallactic Approaches*. London & New York: Continuum.
- Zias, Joe, Harley Stark, Jon Sellgman, Rina Levy, Ella Werker, Aviva Breuer & Raphael Mechoulam (1993). Early Medical Use of Cannabis. *Nature* 363, 215.
- Zwicker, Wolfgang (1994). *Der Tempelkult in Kanaan und Israel: Studien zur Kultgeschichte Palästinas von der Mittelbronzezeit bis zum Untergang Judas*. Tübingen: Mohr-Siebeck.